

ЗВ'ЯЗОК ЧАСІВ: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

УДК 340.15(477)«8/11»:348.5

О. Громовий,

аспірант кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ РЕЛІГІЇ, МОРАЛІ ТА СІМ'Ї В ДЖЕРЕЛАХ ЦЕРКОВНОГО ПРАВА КИЇВСЬКОЇ РУСИ

У процесі розбудови суверенної й незалежної Української держави історичне минуле, правова спадщина Українського народу відіграють важливу роль. Серед багатьох історико-правових явищ велике значення для юридичної науки має дослідження системи кримінальних злочинів і покарань загалом і злочинів проти моралі зокрема. Актуальність дослідження зумовлюється кількома причинами.

По-перше, наявні сьогодні дослідження недостатньо мірою відтворюють становлення й розвиток системи злочинів проти моралі в історії українського права. У наукових працях, як правило, ця проблема висвітлюється фрагментарно.

По-друге, у сучасній Українській державі відбуваються складні та неоднозначні процеси реформування системи кримінального права: прийняття нових нормативно-правових актів сприяє демократизації й гуманізації сфери права, його пристосуванню до вимог сьогодення, до реалій повсякденного життя з урахуванням тих чинників, які склались у сучасному світі. З огляду на важливі перетворення у вітчизняному праві значущим і актуальним є здійснення цього історико-правового дослідження.

Варто сказати, що чималий перелік досліджень присвячено питанням злочинів проти моралі та історії кримінального права загалом. Проте жоден із науковців до цього часу не мав на меті дослідити проблему законодавчої

регламентації цієї категорії злочинів у конкретні історичні періоди. Утім є дисертація Л.С. Кучанської «Поняття та система злочинів проти моральності у кримінальному праві України» (2007 р.), у якій авторка присвячує один із підрозділів роботи історичним аспектам еволюції системи злочинів проти моралі в кримінальному праві України. Також у 2010 р. було захищено дисертаційну роботу М.В. Левчук «Церковний суд у Київській Русі (історико-правове дослідження)». Вона стосується основних напрямів діяльності церковних судів, які включали й розгляд злочинів проти релігії, моралі та сім'ї, що були закріплені в нормах церковних статутів.

Також питання історичного розвитку системи кримінального права України загалом і злочинів проти моралі зокрема були предметом досліджень багатьох учених, таких як О.В. Андрущенко, І.Д. Беляєв, М.Ю. Брайчевський, М.І. Колос, С.В. Кудін, Д.І. Любченко, О.В. Макаренко, А.С. Павлов, А.В. Попов, Н.В. Сухицька та ін.

Метою статті є виявлення історичних закономірностей становлення й побудови системи злочинів проти моралі за доби Київської Русі. Для досягнення поставленої мети були визначені такі завдання:

- установити, коли вперше у вітчизняному кримінальному праві були закріплені злочини проти моралі;
- виявити, які покарання встановлювались за скоєння цих злочинів у період Київської Русі;

– визначити, які органи мали право застосовувати ці покарання до осіб, котрі вчинили цю категорію злочинів.

З уведенням християнства в Київській Русі в 988 р. почався відчутний вплив канонічного соціального контролю, церква керувала суспільством не меншою, а нерідко більшою мірою, ніж державна влада й місцеве самоврядування. До цього часу язичницький вплив також був відчутний у цьому значенні. Певна річ, церковні устава та правила є виявом не правового, а релігійного соціального контролю. Але з урахуванням особливості тодішнього суспільства ця різниця видається автору цілком формальною, а вплив означеної практики на майбутнє право, кримінальне зокрема, стає очевидним згодом.

Такий взаємозв'язок держави й церкви протримався аж до кінця XIX ст., коли, нарешті, була скасована кримінальна відповідальність за порушення церковних настанов і церква могла карати своїх членів лише в спосіб, котрий їй був дозволений.

Церковний статут князя Ярослава Володимировича є відображенням спроб церкви позбутися пережитків язичництва в сімейно-шлюбній сфері відносин. Церква хотіла тримати у своїх руках усю повноту репресивних заходів щодо боротьби з порушеннями моралі, використовуючи в цих цілях підтримку світської влади. Тому низка злочинів, що каралися, наприклад, у Візантії тільки суто церковними покараннями (покаяння тощо), в Київській Русі підлягала світським кримінальним покаранням (грошові штрафи тощо).

Коло правовідносин, що охоронялись церквою, посягання на які вважалося злочином і належало до юрисдикції церковного суду в Київській Русі, було детально окреслено в статутах Володимира і Ярослава. У першому із цих статутів міститься лише повний перелік злочинів, другий же має всі ознаки статуту про злочини й покарання, тобто складається зі статей, що містять як диспозитивну частину, так і

санкцію. Церковні статuti перших київських князів не є тотожними й навіть схожими в питаннях кримінально-правової охорони тих чи інших правовідносин. Злочини проти моральної чистоти в більшості були визначені Статутом Володимира [2, с. 245].

Варто відмітити, що в цей історичний період суто аморальні вчинки дуже часто ототожнювалися з діями, що суперечать певним церковним канонам або правилам сімейного співжиття. Тому, на нашу думку, було б логічним виділити в окрему категорію злочини проти релігії, моралі та сім'ї. Це зумовлюється також і схожістю санкцій, що накладалися за ці злочини в Київській Русі, і єдиною системою органів, що здійснювали судочинство у справах про ці злочини.

У період після запровадження християнства для його утвердження в Київській Русі на державному рівні була встановлена відповідальність за посягання на християнську віру й церкву. Саме тому в Статуті Володимира можна виділити групу цих злочинів – ідолопоклонство, чародійство, святотатство, ересь і розкол, богохульство, злочини проти церковних святинь.

Перше, з чим зіткнулась християнська церква в Київській Русі, – це прихильність до старої язичницької віри, що виражалось у здійсненні язичницьких обрядів і культів, як наслідок – зневажливе виконання християнської обрядовості. Тому церква і стала трактувати ідолопоклонство як злочин проти християнської церкви. Так, у Статуті Володимира вказується: «... или кто молиться под овином, или в рощени, (в роше) или у воды» [5, с. 261]. Тобто ідолопоклонство зводиться до релігійно-моральної поведінки віруючих, котра засуджується церквою як неправедна й така, що суперечить Богу не тому, що вони не вірять у Бога та відмовляються підкорятись його служителям, а тому, що поряд зі сповіданням християнства продовжують дотримуватись язичницької практики, яка суперечить ученню церкви.

Церква вела боротьбу не тільки з дотриманням язичницьких обрядів, а й з іншим морально-релігійним злочином – чаклунством або чародійством. Обидва вони однакові за давністю й відображають залишки старого язичества, боротьба з яким була найважливішою церковною метою. Тим більше, що язичеська обрядовість була тісно пов'язана з магічними, чаклунськими діями. Християнська церква, сприйнявши заповіді Ветхого Завіту, розглядала чаклунство як спілкування з дияволом, бісами й також включала його до переліку злочинів.

Чаклунство як злочин уперше було закріплене в руському праві в Статуті Володимира і Статуті Ярослава, де воно представлено низкою складів, таких як «відьство», «зілейництво», «потвори», «чародіяння», «волхвування», «наузи» (вузли).

Наступну групу злочинів проти моралі й віри становили посягання на порядок у церкві. До таких посягань включались деякі проступки, перелік яких уперше був закріплений Статутом Володимира, а саме:

– ушкодження могил і пограбування мертвих тіл – «мертвеца сволочать» (тобто пограбують);

– «кресть посекуть или на стенах режють»: під першим, очевидно, розумілось порубка хрестів, поставлених при дорозі на підвищенні або на кладовищі над могилою; «на стенах режють», можливо, означало осквернення стін церковних храмів;

– уведення тварин у церкву без необхідності: «скоть или псы или поткы без великы нуживведеть» має своєю основою правило 88 Трулльського вселенського собору, яким заборонялось усередину храму входити з тваринами або вводити їх [9, с. 59].

До цієї групи злочинів можна зарахувати й заподіяння побоїв та образ з боку дітей своїм батькам. Світська влада в Київській Русі не втручалась у взаємини батьків і дітей, вони не були врегульованими правом, тому церква взяла під охорону й ці внутрішньосі-

мейні відносини, внаслідок цього були визначені права та обов'язки батьків стосовно своїх дітей і дітей щодо своїх батьків. Так, норми церковних статутів та інших пам'яток церковного права встановлювали відповідальність дітей за побиття своїх батьків: про це свідчить Статут Володимира, зараховуючи до церковного відання справи, якщо «сын отца бет или матерь, или дчи». На думку ієромонаха Ніколая (Ярушевича), ця стаття об'єднувала всі злочини дітей, спрямовані проти своїх батьків, тобто заподіяння дітьми ран і побоїв своїм батькам, різного роду насильницькі дії проти батьків не в поєднанні з побоями та злісну непокору батьківській владі. Цю норму повторює і Статут Ярослава: «Аже сын бет отца или матерь, да казнят его волостельскою казнию, а Епископу в вине» [8, с. 219].

Діти також були захищені від свавілля своїх батьків. У Статуті Ярослава ця норма виглядає так: «Аже девка не всхошет за муж, а отец и мати силою дадут, а что створит над собою, отец и мати Епископу в вине, а историм платити; так же и отрок». Не допускався й насильницький постриг батьками дітей у монахи. Захисту підлягало й майно дітей від розтрати з боку батьків.

Християнська церква в Київській Русі виступала не лише як звичайна суспільна організація, їй довелось на початкових етапах свого існування в новій державі боротись за моральне очищення суспільства від пережитків язичницьких звичаїв і традицій. Тому серед досліджуваної категорії злочинів можна виділити злочини проти моральності й порушення норм моральної чистоти, що належать до юрисдикції церковної влади за статутами Володимира та Ярослава. До таких можна зарахувати справи про подружню зраду, блуд і неприродні статеві стосунки – скотолозтво.

Блуд, згідно із церковними законодавством Східної християнської церкви, розумівся як злочинний зв'язок між незаміжніми жінками та неодруженими чоловіками. Характерною осо-

близькістю цього «гріха», що відрізняло його від зради, було те, що він здійснюється особами, які знаходяться поза шлюбними узами, тобто неодруженими. Розмежування подружньої зради і блуду детально описано в правилах святих отців.

Подружня зрада («прелюбодіяння»), за церковними правилами, є злочинним зв'язком із чужою дружиною чи чоловіком, але під нею часто розумілись і деякі незаконні шлюби, особливо новий шлюб, укладений до розірвання попереднього. Статут Володимира, говорячи про блуд і зраду, не розділяє їх, зараховуючи до компетенції церковного суду «смільное заставаніе». Трактують терміна «смільное» не є однозначним серед дослідників. Є.Є. Голубинський виводив поняття «смільное» від слова «міло» – придане, і визначав це як спори про придане, а «заставаніе» – викриття дружини з перелюбом [6, с. 26]. О.С. Павлов під «смільним» розумів придане, а «заставаніе» від «застав» – заклад, звідси цей вираз розумівся ним як шлюбний зговір із призначенням неустойки [9, с. 201]. Натомість найбільш імовірним поясненням цього терміна є розуміння під «смільним заставаніем» позашлюбного зв'язку чоловіка та жінки.

У Статуті Ярослава також є статті про блуд і зраду. Церковному суду, згідно зі статутом, були підсудні справи про блуд «дівки» загалом, блуд із чорницею, блуд православного з «бесерменкою або жидовкою» або «жидовина, бесерменина чи іноязичника» з руською жінкою.

Ще одним злочином, що посягав на основи моральної чистоти, було скотолозтво. У Статуті Володимира воно визначається словами: «... или кого застанут с четвертоножию», Статут Ярослава визначає: «... а ще кто с животиною блуд сотворит».

За вчинення цієї категорії злочинів норми церковного права Київської Русі передбачали різноманітну систему покарань. Сутність церковних покарань, за визначенням О.С. Павлова, виявля-

ється в тому, що порушник церковних канонів позбавляється всіх або тільки деяких прав і благ, що знаходяться у виключному віданні церкви. Звідси й загальна назва цих церковних покарань – відлучення, *excommunicatio* [9, с. 196]. Особливість покарань, які призначались духовними судами, полягала в тому, що головною їх метою було не відплата чи помста й навіть не досягнення суспільно корисних цілей сутності покарання, що повинно було стримувати інших осіб від учинення злочинів, тобто виконувати мету загального попередження, а в тому, що покарання розумілось як засіб «лікування хворобливих станів душ самих грішників». Саме так церковне покаяння визначається в канолах – лікування або «врачування».

Грошові стягнення. Статут Володимира зовсім оминає увагою сферу призначення покарання за перераховані морально-релігійні злочини та правопорушення. Наступний Статут Ярослава вже окреслює самі покарання, надаючи перевагу системі грошових стягнень. Необхідно також підкреслити, що ці штрафи не мають ще значення дійсного самостійного покарання за неправомірне діяння й не вважаються повним відшкодуванням заподіяної шкоди; більш імовірно, що такі грошові стягнення встановлюються як звичайне судове мито, оскільки дуже часто вони поєднуються з іншими видами покарань.

Відлучення від церковного спілкування – це форма церковного покарання, у результаті якого член церкви тимчасово виключається із церковного суспільства й позбавляється деяких прав, привілеїв, духовних благ. Анафема – найсуворіша санкція церковного права, що застосовується за порушення принципів та основоположних церковних догматів і полягає у вигнанні покараної особи з християнської громади, включаючи заборону навіть входити до приміщення церкви.

У православній церкві відлучення практикувалось доволі широко, за-

лежно від характеру й суворості його наслідків виділялись такі види відлучення: анафема, «вивергнення», «неблагословіння», «клятва». Існування видів відлучення від церкви зумовлювалось відмінностями тяжкості самих злочинів. Церква також застосовувала відлучення не лише стосовно конкретних осіб, а й до міст, областей; це був один зі способів боротьби за власні права та привілеї, за церковну й монастирську власність. У такий спосіб – накладаючи відлучення, церква вела боротьбу з антицерковними рухами, ересями, розколами [10, с. 292].

Церковне покаяння мало дві форми: власне покаяння – епитимія, ув'язнення до монастиря. Свідчення застосування церковного покаяння як покарання містить «Закон судний людем», що являє собою переробку візантійської Еклоги. У ньому кримінальні покарання, що передбачались Еклогою, замінені грошовими штрафами та церковним покаянням або грошовою пенею і продажами. Як відомо, «Закон судний людем» існує в двох редакціях, із яких одна, розширена, містить більшу кількість статей, але водночас у ній зберігається система грецьких тілесних покарань; натомість друга редакція – коротка – містить значно меншу кількість статей, але тілесні покарання тут замінюються церковним покаянням. Церковне покаяння, за «Законом судним людем», призначається за різного роду плотські гріхи (блуд, спокушання, насильницькі дії), за незаконні шлюби (на кумі, на хрещених дітях, другий шлюб тощо), поряд із цим чомусь церковне покаяння призначається за підпал двору чи будівлі [14, с. 20].

Стосовно інших видів покарань за морально-релігійні злочини – тілесних, ув'язнення до монастиря, тимчасової заборони служіння, позбавлення посади, сану – відомості про них містяться в пам'ятках пізнішого періоду, тому говорити про їх застосування в Київській Русі немає підстав.

Отже, особливостями церковного кримінального законодавства було те, що воно було побудоване на розмежуванні понять гріха та злочину. Виходячи із цього, можемо констатувати, що до кримінально-правової сфери юрисдикції церковного суду належали справи «гріховно-злочинні», коли порушення церковних правил поєднувалось із порушенням суспільного порядку. До цієї групи належали злочини проти релігії, моралі та сім'ї.

Ключові слова: система покарань, злочини проти моралі, церковна юрисдикція, джерела права, церковні статuti.

Стаття присвячена аналізу ролі й місця злочинів проти релігії, моралі та сім'ї в системі кримінального права Київської Русі. Установлено, що значний вплив на формування кримінально-правових санкцій за цю категорію злочинів у досліджуваний період чинила церква. Також проаналізовано основні джерела права, які закріплювали цю систему покарань у Київській Русі.

Статья посвящена анализу роли и места преступлений против религии, морали и семьи в системе уголовного права Киевской Руси. Установлено, что значительное влияние на формирование уголовно-правовых санкций за данную категорию преступлений в исследуемый период оказывала церковь. Также проанализированы основные источники права, которые закрепляли данную систему наказаний в Киевской Руси.

This article analyzes the role and place of crimes against religion, morality and family in the criminal justice system of Kievan Rus. It found that a significant impact on the formation of penal sanctions for this category of offenses in the analyzed period played the church. The article also analyzes the main sources of law, which fixed this punishment system in Kievan Rus.

Література

1. Андрусяк Т. Олександр Лотоцький і розвиток науки українського церковного права / Т. Андрусяк // *Історія релігій в Україні* : зб. наук. праць. – К. – Львів, 1995. – Т. 1. – 1995. – С. 38–41.
2. Беляєв И.Д. Памятники русского церковного законодательства / И.Д. Беляєв // *Православный Собеседник*. – Казань, 1863. – Т. 2. – 1863. – С. 245–269.
3. Бенешевич В.Н. Сборник памятников по истории церковного права, преимущественно русской церкви до эпохи Петра Великого / В.Н. Бенешевич ; сост.: В.Н. Бенешевич. – Вып. 1–2. – Петроград : Тип. АО тип. дела, 1915. – 386 с.
4. Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі / М.Ю. Брайчевський ; АН УРСР, Інститут археології. – К. : Наукова думка, 1988. – 259 с.
5. Сухов А.Д. Введение христианства на Руси / А.Д. Сухов. – М., 1987. – 302 с.
6. Голубинский Е.Е. Обращение всей Руси в христианство Владимиром и совершенное утверждение в ней христианской веры при его преемниках / Е.Е. Голубинский // *Журнал м-ва нар. просв.* – М., 1877. – Т. 190. – № 3. – Отд. 2. – С. 100–163; Т. 191. – № 5. – Отд. 2. – С. 26–47.
7. Древнерусские письменные источники X–XIII вв. / под ред. Я.Н. Шапова. – М., 1991. – 80 с.
8. Остроумов М.А. Очерк православного церковного права / М.А. Остроумов. – Х., 1893. – Ч. 1 : Введение в православное церковное право. – 1893. – 676 с.
9. Павлов А.С. Источники церковного права / А.С. Павлов // *Богословский вестник*. – Сергиев Посад, 1899. – Кн. 3. – 1899. – С. 386–433, 538–584.
10. Попов А.В. Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву / А.В. Попов. – Казань : Типо-лит. Имп. ун-та, 1904. – 531 с.
11. Российское законодательство X–XX вв. / под. общ. ред. О.И. Чистякова. – М. : Юридическая литература, 1984. – Т. 1 : Законодательство Древней Руси. – 1984. – 430 с.
12. Самоквасов Д.Я. Древнее русское право : [лекции 1902/3 академического года] / Д.Я. Самоквасов. – М. : Унив. тип., 1903. – 444 с.
13. Сергеевич В.И. Лекции и исследования по истории русского права / В.И. Сергеевич. – М., 2004. – 488 с.
14. Скрипнюк О.В. Місце і значення церковного права у формуванні правової системи Київської Русі / О.В. Скрипнюк // *Наукові записки* : зб. наук. праць. – Вип. 1. – Острог, 2000. – С. 20–44.

